

אשר גרוסברג

התחום המקודש של ירושלים*

אשר גרוסברג למד בישיבת כרם-ביבנה בשנים תשכ"ו-תש"ל, למד כלכלה לתואר ראשון ומנהל עסקים לתואר שני באוניברסיטה העברית בירושלים, ועובד ככלכלן בכיר בבנק ישראל. מורה דרך מוסמך וחוקר נושאים ארכיאולוגיים המשולבים במקורות חז"ל. פרסם מאמרים בחקר ירושלים והמקדש, בתי כנסת ומקוואות קדומים.

ראשי פרקים

א. ההשלכות ההלכתיות	4. מבנה העיר בכתבי יוסף בן מתתיהו ובמדרש
ב. התקופה שבה נקבע התחום המקודש של העיר	5. מהלך החומות לפי יוסף בן מתתיהו
ג. מבנה העיר בימי הבית הראשון	ד. התרחבות העיר לצפון בימי הבית השני
1. "עיר היבוסים" - "עיר דוד"	ה. "שתי בצעין היה בירושלים"
2. ההתרחבות לגבעה המערבית	ו. בית פאגי - התוספת "התחתונה" לעיר
3. ההתרחבות למזרח	ז. סיכום

א. ההשלכות ההלכתיות

ירושלים מקודשת לפנינו מחומתה, ובזמן הבית אכלו בגבולות המקודשים של העיר קדשים קלים ומעשר שני. מכיון שקדושת ירושלים לא בטלה, אסור היום לפדות שם מעשר שני.¹ הלכות נוספות נאמרו בירושלים, והן מכוונות "הדברים שנאמרו בירושלים".² חלקן נוהג היום בתוך הגבולות המקודשים של העיר,³ כמו: איסור הלנת

* מאמר זה הוא גרסה מעודכנת של המאמרים: "גבולותיה של ירושלים המקודשת", תנובות-שדה 21 (כסלו-טבת תשנ"ט), עמ' 30-42; "תחומיה המקודשים של ירושלים", תחומין יט (תשנ"ט), עמ' 469-487. ראה גם את הנספח לערך "ירושלים" - "מקומה של ירושלים וגבולותיה", אנציקלופדיה תלמודית, כה, ירושלים תשס"ב, טורים תרפט-תשיח, שבו מובאות כל הדעות בנושא זה, ועל כן קיצרנו בפירוט דעות אלו. מאמר זה מתבסס, בין היתר, על הממצא הארכאולוגי שנחשף בעיר דוד רק בשנים האחרונות, ועל כן לא היה ידוע למי שדן בנושא קודם לכן. ממצא זה הוא שנתן את הביסוס לדעה המגובשת במאמר, אף שפרטים שונים הועלו בעבר על ידי כותבים שונים מתוך עיון במקורות בלבד, כפי שיובהר בהמשך.

ריכוז מעודכן של מידע על הממצא הארכאולוגי בירושלים מימי הבית הראשון לפי אתרים נמצא אצל ר' רייך, "הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון", ספר ירושלים - תקופת המקרא, בעריכת ש' אחיטוב וע' מזר, ירושלים תש"ס, עמ' 93-130. בספר זה יש מבחר מאמרים בנושאים המרכזיים הקשורים לחקר ירושלים בימי הבית הראשון. ראה עוד בערך "ירושלים", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ב, ח"ב.

1. על ההלכות הנוהגות לפנינו מחומתה של ירושלים ראה בערך "ירושלים", אנציקלופדיה תלמודית, כה, פרק ד - "גבולה ותחומה", ופרק ז - "בגזירות ותקנות חכמים".
2. תוספתא, מעשר שני א,יא; בבא קמא פב,א; רמב"ם הל' בית הבחירה ז,יד.
3. ראה גם עיר הקדש והמקדש, לרי"מ טוקצינסקי, ח"ג, שמנה את כל ההלכות שנאמרו בירושלים ופירט אלו מהן נוהגות היום.

המת גם כאשר אין על ההלנה את האיסור הכללי של הלנת מת (כאשר הלנת המת היא לכבודו או במקרה של נפל או עצמות); איסור הקבורה; איסור הכנסת מת או עצמות לעיר, אף אם רק מעבירים אותם דרך העיר כדי להוציאם לקבורה; איסור קיום קברים והחיוב לפנותם; ולשיטת הרמב"ם, ש"מקדש" הוא ירושלים, נטילת לולב בירושלים כל שבעה היא מהתורה. יש גם השלכות לאיתור חומות ירושלים מימות יהושע בן נון (ולדעות אחרות מסוף ימי בית ראשון) לצורך קביעת יום הפורים ב"סמוך ונראה" לעיר.

לפיכך יש חשיבות באיתור הגבולות המקודשים של ירושלים ולהבחנה בין ירושלים המקודשת, שבה חלות ההלכות המיוחדות לירושלים, לבין המקום אשר רק נקרא בשם ירושלים, לעניין כתיבת שם העיר בגיטין ובשטרות וכדומה, אבל אין הוא ירושלים הקדושה.⁴ יש סוברים שיש בירושלים מקומות שקדושתם חלקית, ואף שלא אכלו בהם קדשים קלים ומעשר שני נהגו בהם מקצת מההלכות המיוחדות לירושלים, כמו איסור הלנת המת ואיסור הקבורה, ולכן אף היום יש לנהוג בהם כך.⁵ מקומות אלו הם השטחים שנוספו לעיר בימי הבית השני, הוקפו בחומה וקודשו בטקס מתאים, ועל כן יש חשיבות גם באיתור מקומות אלו.

ב. התקופה שבה נקבע התחום המקודש של העיר

במשנה (שבועות ב,ב) נאמר שמקדשים את העיר ואת העזרות "במלך ונביא ואורים ותמים ובסנהדרין של שבעים ואחד ובשתי תודות ובשיר... וכל שלא נעשה בכל אלו, הנכנס לשם - אין חיבין עליה".⁶ לדעת רב הונא נאמר בגמרא (שבועות טז,א) שלצורך קידוש העיר צריך את "כל אלו" שנמנו במשנה ולא די "באחת מכל אלו" שמנויים בה, והגמרא מביאה ראיה לדעתו מהתוספתא (סנהדרין ג,ב). בגמרא מבואר שלדעת רב הונא "קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא", כפי שמכריעות גם סוגיות רבות בש"ס,⁷ ועל כן קידוש העיר בימי עזרא ונחמיה - "קידוש עזרא" - היה רק "זכר בעלמא". לכן, מעשה של קידוש העיר שחסר בו אפילו אחד מהדברים שנמנים במשנה אינו תקף ולא חלה קדושה במקום שקודש, וכך פסק הרמב"ם (הל' בית הבחירה ו,ד): "כל מקום שלא נעשה בכל אלו וכסדר הזה, אין קדוש גמור. וזה שעשה עזרא שתי תודות, זכרון הוא שעשה; לא במעשיו נתקדש המקום, שלא היה שם לא מלך ולא אורים ותומים." בראשית ימי הבית השני חסרו מלך מבית דוד⁸ ואורים ותומים, ובימי החשמונאים והורדוס גם לא היה נביא, ולכן במקומות שנוספו לעיר בימי הבית השני לא חלה קדושת העיר.⁹

היות וכך, התחום המקודש של ירושלים אינו יכול לכלול שטחים שנוספו לעיר בימי הבית השני, אלא הוא מוגבל לשטח שנתחם בחומה וקודש בימי הבית הראשון.

4. הגרש"ז אורבאך, תחומין י, עמ' 139.

5. המהרי"ט בתשובה, ח"ב יו"ד סי' לו; הראי"ה קוק, משפט-כהן צו,ו; רמ"נ שפירא, הר-הקודש עמ' כח. לדעת הראי"ה קוק, במקומות אלו אין להיכנס בטומאה, אף שאין חיבין עליה, וכן כתב הר-הקודש. הממצא הארכאולוגי מעיד כי בתהליך התרחבותה של ירושלים בימי הבית השני פונו הקברים שהיו בשטח שנוסף לה (תחומי "החומה השנייה" ו"החומה השלישית", עליהם ראה להלן, פרק ד), למרות היותם מחוץ לתחומי העיר המקודשים. ואולם, קברי המלכים החשמונאים יוחנן הורקנוס הראשון ואלכסנדר ינאי, שהיו בתחומי "החומה השלישית", לא פונו. גם מערות הקבורה המפוארות מימי הבית הראשון מצפון לשער שכם לא פונו. ראה ע' קלוזר ובי' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג, עמ' 5, 308-309.

6. ראה גם תוספתא, סנהדרין ג,ב, שמובאת בפרק ה.

7. ראה: הגהת הגר"א, שו"ע יו"ד שלא,ו; ובהרחבה במשפט כהן לראי"ה קוק, סי' צו, סעיף ג.

8. ראה רמב"ם, הל' מלכים א,י, כי מלך ירושלים צריך להיות מזרע דוד.

9. ראה לעיל, הע' 5, את דעת המהרי"ט והראי"ה קוק, שחלה במקום קדושה חלקית.

לראשונה קודשה ירושלים על ידי דוד ושלמה.¹⁰ במהלך ימי הבית הראשון התרחבה העיר, ובתוספתא (סנהדרין ג, ב) נאמר כי השטח שנוסף לעיר קודש כראוי (ראה עוד להלן, פרק ה). לפיכך, כדי לתחום את הגבולות המקודשים של ירושלים אין די באיתור תחומי העיר בימי דוד ושלמה, אלא יש לאתר גם את השטח שנוסף לירושלים וקודש במהלך ימי הבית הראשון. הזיהוי של המקומות שנוספו לעיר בימי הבית השני מאפשר לקבוע את התחום שלא חלה בו קדושת העיר, אף שהוקף בחומה והיה קרוי ירושלים. לאותן דעות שנזכרו לעיל (בפרק א), כי למקומות אלו יש קדושה חלקית, הרי שיש חשיבות גם באיתור מקומות אלו, שכן נוהגות בהם מקצת מההלכות המיוחדות לירושלים, כמו איסור הלנת המת ואיסור הקבורה בעיר.

ג. מבנה העיר בימי הבית הראשון

1. "עיר היבוס" - "עיר דוד"

ירושלים לפני כיבושה בידי דוד מכונה במקרא "היבוס"¹¹, "יבוס"¹² וגם "עיר היבוס" (שופטים יט, יא), על שם תושבי העיר היבוסים. העיר ניתנה לנחלה לשבט בנימין ומנויה בין עריו: "והיבוסים היא ירושלים..." (יהושע יח, כח), אך בני בנימין לא הורישו את "היבוסים יושב ירושלים"¹³ עד שכבשה דוד. דוד נתן למצודת העיר - "מצודת ציון" - את השם "עיר דוד": "וילך דוד וכל ישראל אל ירושלים היא יבוס" (דהי"א יא, ד, וראה גם שמו"ב ה, ה); "וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד... וישב דוד במצודה ויקרא לה עיר דוד" (שמו"ב ה, ז, ט; דהי"א יא, ה, ז). השם "ציון" מופיע שנית במקרא, בתיאור של העלאת ארון הברית למקדש על ידי שלמה, וגם בו ניתן הזיהוי "עיר דוד היא ציון" (מל"א ח, א; דהי"ב ה, ב). השם "ציון" והכינוי הפיוטי "בת ציון" מופיעים פעמים רבות במקרא גם כשם העיר כולה.¹⁴ "הר ציון" הוא בדרך כלל כינויו של הר הבית, אך הוא משמש גם ככינוי לירושלים.

השם "עיר דוד" שימש גם כשמו של החלק המרכזי והדרומי של הגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים. את ביתו בנה דוד "בעיר דוד", ושם הכין מקום לארון ה': "ויעש לו בתים בעיר דוד ויכן מקום לארון האלקים ויט לו אהל" (דהי"א טו, א). על המקום הנמוך של בית המלך בעיר דוד מעידים הכתובים על ימי שלמה ועל ימי נחמיה: שלמה בנה בית לבת פרעה בעיר דוד (מל"א ג, א), וממנו היא "עלתה... אל ביתה אשר בנה לה" (מל"א ט, כד; דהי"ב ח, יא) - קרוב לוודאי במילוא, לא הרחק מארמון שלמה שהיה במתחם ארמונות המלך בחלק הצפוני של הגבעה וסמוך למקדש. מעידים על כך גם הכתובים על העלאת ארון ה' למקדש "מעיר דוד היא ציון" (מל"א ח, א; דהי"ב ה, ב). המקדש היה

10. ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"ג, ושבעות פ"ב ה"ב; בבלי, סנהדרין טז, ב, שבעות יד, ב-טו, א. ראה גם רש"י ברכות מח, ב ד"ה ומלכות בית דוד בבונה ירושלים, וראה גם זבחים כד, א וברש"י ובתוסי' שם ובדף יד, א. ראה גם רש"י שבעות טז, א ד"ה רב הונא, ובתוסי' שבעות טו, א ד"ה אין, וברמב"ם הל' בית הבחירה ו, יד. ראה עוד עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3) ח"א פ"א סעיף ג, ח"ב פ"ב, ובחזון-יחזקאל, על התוספתא סנהדרין ג, ב.
11. בתיאור נחלות השבטים יהודה ובנימין: יהושע טו ח: "כתף היבוסים מנגב היא ירושלים"; יהושע יח, טז; וראה גם יהושע יח, כח שמובא להלן.
12. שופטים יט, ג: "יבוס היא ירושלים", וראה גם דהי"א יא, ד, שמובא להלן.
13. שופטים א, כא. ואולם, גם על בני יהודה נאמר שלא הורישו את היבוסים (יהושע טו, סג). ומאידך נאמר שבני יהודה כבשו את העיר ושרפוה (שופ' א, ח). את הסתירה בין הפסוקים מסביר מדרש תדשא, מובא להלן (4).
14. על הזהות בין ירושלים ובין ציון ראה בשו"ת דברי-יוסף לר' יהוסף שוורץ, תשובה יב, שהביא את דברי כפתור-ופרח והרדב"ז (ראה להלן, הע' 20) וחלק עליהם, והביא ראיות שציון היא כירושלים. השם ציון מתייחס במקרא גם לארץ ישראל ולעם ישראל, והכינוי "בת ציון" - לעם ישראל.

במקום גבוה יותר מארמונות המלך, ולכן רבים הביטויים במקרא על עלייה מבית המלך לבית ה'. "עיר דוד" מופיע במקרא גם כשם הגבעה הדרומית-מזרחית כולה.

על מקומה של עיר דוד ומקומם של בית דוד וקבר דוד בדרום-מזרח של גבעה זו, שהוא מקום נמוך בעיר, מעידים גם הכתובים בספר נחמיה. בתיאור בניית החומה בדרום-מזרח העיר, מבריכת השילוח לכיוון הר הבית, נאמר: "ואת חומת ברכת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דוד. אחרי החזיק נחמיה בן עזבוק שר חצי פלך בית צור עד נגד קברי דוד..." (נחמיה ב, טו-טז). עיר דוד נזכרת גם בתיאור חנוכת חומות ירושלים בימי נחמיה ומהלך התהלוכה מדרום לצפון, בצד המזרחי של העיר: "ועל שער העין ונגדם עלו על מעלות עיר דוד במעלה לחומה מעל לבית דוד ועד שער המים מזרח" (נחמיה יב, לז).

השם עיר דוד לגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים, אשר נקראת כך גם היום, היה בשימוש גם בימי החשמונאים, וספר מקבים א' משתמש בו בכותבו על מצודת החקרא הסלווקית, שנבנתה בשנת 167 לפנה"ס בעיר התחתונה סמוך להר הבית,¹⁵ בעוד שהר הבית נקרא בספר מקבים א' בשמו המקראי "הר ציון".¹⁶ נראה שבימי החשמונאים זיהו במקום שבו ניצבה החקרא, סמוך לכניסה הדרומית של הר הבית, את מקום המצודה שכבש דוד.¹⁷ גם בשלהי ימי הבית השני זיהו את עיר היבוסים שכבש דוד עם הגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים, ומעידים על כך יוסף בן מתתיהו והמדרש, אשר מזהים את עיר היבוסים עם "העיר התחתונה" של ימי הבית השני - ראה להלן (ג/4).

הזיהוי של עיר היבוסים ועיר דוד עם הגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים נתמך גם בממצא הארכאולוגי. ירושלים היתה עיר מבוצרת כבר בתקופה הכנענית, וחומתה מהמאה הי"ח לפנה"ס (תקופת האבות) התגלתה בחפירות הארכאולוגיות שנערכו במזרח עיר דוד (חומה זו המשיכה להגן על העיר גם בימי מלכי יהודה). בתקופה זו (המאות הי"ח-הי"ז לפנה"ס) בוצר גם מעיין הגיחון והבריכה הסמוכה לו בביצור מסיבי, שניתן היום לראותו, ואף נחפרה "תעלת השילוח", הידועה גם בשם "תעלה II", שהעבירה את מי הגיחון לבריכת אגירה בקצה הדרומי של העיר, שנקראת היום בְּרֵכַת אֶל חֲמָרָה.¹⁸

15. ראה מקבים א, א, לג; ב, לא; ז, לב; יד, לו. מהמצודה פיקחו על הנעשה בעיר ובמקדש והיא שימשה גם כמעוזם של המתיוונים. מקומה של החקרא במקום שחלש על הכניסה למקדש מודגש ברבים מהתיאורים של יוסף בן מתתיהו. לדוגמא ראה: קדמוניות היהודים יב, ה ד [252]; שם יב, ט ג [362].

16. ראה מקבים א, ד, נט; י, יא.

17. מעיד על כך גם הביאור למגילת תענית, כ"ג באייר - גירוש אנשי החקרא מירושלים - אשר מביא (בכ"י אוקספורד) את הפסוק "ויילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד" (שמו"ב ה, ז; דה"א יא, ה). תרגום השבעים משתמש במילה אקרה לתרגום "המלוא" (שמו"ב ה, ט, מל"א יא, כז). השם חקרא שימש בימי הבית השני כשם נוסף לעיר התחתונה - הגבעה הדרומית-מזרחית - כפי שכותב יוסף בן מתתיהו בכמה מקומות. ראה לדוגמא מלחמת היהודים ה, ד א [137]: "הגבעה השניה נקראה אקרא... עליה ישבה העיר התחתונה". על זיהוי החקרא באזור "שערי חולדה" (שערי הכניסה להר הבית בכותל הדרומי) ובור מס' 11 שבדרום בהר הבית, ראה: "שוורץ", "באר הקר, בור חקר והחקרה הסלבקית", קתדרה 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 3-16; ב' מזר, חפירות ותגליות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 50; א' מזר, המדרך השלם לחפירות הר-הבית, ירושלים תש"ס, עמ' 14-15. לדעת מזר הורחב הר הבית דרומה בימי החשמונאים על מקומה של החקרא. ראה עוד: א' גרוסברג, "איתור תחומי הר הבית ומקום המקדש", תחומין טז (תשנ"ו), עמ' 458-502. מי בן-דב זיהה את מקום החקרא מדרום לשערי חולדה. ראה מ' בן-דב, "החקרה הסלבקית - מדרום להר הבית", קתדרה 18 (טבת תשמ"א), עמ' 12-35.

18. בריכה זו גבלת עם חומת העיר של ימי הבית הראשון והשני. היום הבריכה סתומה ונטועה עצי פרי. בנבואת ישעיהו (כב, ט) מוזכרת "הבריכה התחתונה", שמקובל לזהותה עם בריכה זו. השם "בריכת השילוח" ידוע

בחפירות הארכאולוגיות שנערכו במורד המזרחי של עיר דוד נחשפה ב"שטח G", שבחלקו העליון של המורד, מערכת של קירות תמך מהמאות הי"ג-הי"ב לפנה"ס, ששימשה מסד למבנה ציבורי. מבנה זה יכול להיות המצודה של העיר היבוסית ("מצודת ציון") או ארמון המלך, ואפשר לכן ששם הוא גם מקומה של מצודת העיר בימי דוד ושלמה - "מצודת דוד". גם את "המבנה המדורג", הבנוי מעל קירות התמך, יש חוקרים המשייכים לעיר היבוסית; ומאידך גיסא יש שמשייכים אותו לימי דוד ושלמה.

לפי המקורות ולפי הממצא הארכאולוגי עיר דוד מזוהה אפוא עם המקום הקרוי כך היום, וכך נקטו מקצת מאלה שדנו בנושא זה.¹⁹ לעומתם זיהו אחרים את עיר דוד במקום הקרוי היום הר ציון וקיבלו גם את המסורת על קבר דוד שנמצא שם. מקצתם אף סבר כי הר ציון לא היה כלול בתחום המקודש של ירושלים, ומכאן מתבקש שלדעתם הר ציון היה מחוץ לחומות העיר בימי הבית הראשון.²⁰

כאמור, הזיהוי של עיר דוד בהר ציון אינו תואם את המקורות וגם לא את הממצא הארכאולוגי של החומות והביצורים שנמצאו בגבעת עיר דוד של היום. לנימוקים הנ"ל מהמקורות יש להוסיף עוד כמה. לפי המתואר במקרא, נחל קדרון נזכר כגבול העיר כבר בימי דוד ושלמה,²¹ ואם מקומה של עיר דוד הוא בהר ציון, הרי שנחל קדרון אינו גובל בה במזרח. גם תיאור הטייתו של הגיחון על ידי חזקיהו "למטה מערבה לעיר דוד" (דהי"ב לב, ל) והבאת המים "העירה" (מל"ב כ, כ), במנהרה הידועה היום וקרויה על שמו "נקבת חזקיהו", מעיד על מקומה של עיר דוד בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים, שהגיחון נובע למרגלותיה, ולא בהר ציון. באותה מידה סותרים המקורות והממצא הארכאולוגי את ההנחה שהר ציון היה מחוץ לתחומי העיר בימי הבית הראשון.

לזיהוי של עיר דוד עם הר ציון של היום, חברו, קרוב לוודאי, כמה סיבות: השם "הר ציון", שיוחד בתקופות מסוימות להר ציון של היום וגם לצפונו של הרובע היהודי של היום; המסורת על קבר דוד בהר ציון; העובדה שכל השטח שנמצא היום מדרום לחומת העיר העתיקה - הר ציון ובו קבר דוד, וכן עיר דוד שמדרום להר הבית - היו מחוץ לחומות העיר מאז המאה הי"א.²² ואולם, ראשיתו של השם הר ציון למקום זה היא

מהמקורות רק מסוף ימי הבית השני, אך נראה שהשם "ברכת השלח" שזכר בספר נחמיה (ג, טו), וראה גם נחמיה ב, ד: "ברכת המלך") מתייחס לבריכה זו.

19. ראה י"ז הורוביץ, ירושלים בספרותנו, ירושלים תשכ"ד, עמ' 79-88, שריכו את המקורות המקראיים ומקורות חז"ל המעידים שעיר דוד נמצאת בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים והראה שאין כל יסוד לדעה שמוזהה את עיר דוד בהר ציון. ראה גם שו"ת דברי-יוסף לר' יהוסף שוורץ, סי"ב; עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3) ח"ב פ"ג, שהאריך להוכיח זאת, ובתשובות הרדב"ז ח"ב סי' תרלט את השאלה שנשאל מהמקראות ומדברי חז"ל.

20. ראה כפתור ופרח פמ"א; תלמיד הרמב"ן בספר תוצאות ארץ ישראל; שו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרלג, תרלט, תשלג, ובח"ו סי' ב' אלפים קצט. ראה גם את הספק שהיה לרדב"ז בנוגע לקבר דוד ולקבר חולדה מדברי חז"ל שלא פינה את הקברים מירושלים, ואם כן משתמע מכך שהם היו בתוך ירושלים; אך מאידך גיסא הר ציון הוא מחוץ לעיר - ראה בפירושו לרמב"ם, הל' בית הבחירה ז, יד, ובתשובה תרלג. למקורות נוספים ראה את ההפנייה לאנציקלופדיה התלמודית בהערת המבוא.

21. ראה באזהרת שלמה לשמעי בן גרא שלא יצא מהעיר: מל"א ב, לו-לז, וראה גם את תיאור בריחת דוד מירושלים מפני אבשלום: שמו"ב טו, כג, ל. בנוסף לכך, בכל עת שטיהרו את המקדש מעבודה זרה השליכו את הטומאה לנחל קדרון.

22. בתקופה הביזנטית ועד המאה הי"א מהלך החומה כמעט וחפץ את מהלך החומה של ימי הבית השני, והיא הקיפה את הר ציון עד השילוח ואת עיר דוד. רק סמוך לכיבוש הצלבני, כנראה בעקבות רעש האדמה בשנת 1033, שוקמו חומות העיר בתוואי קצר יותר, שהוא למעשה קו החומה של היום, למעט תקופה קצרה בימי השליטים האיובים (לאחר כיבוש ירושלים בידי צלאח א-דין בשנת 1187), שבה כללו שוב את הר ציון

במאה הרביעית, שבה קראו בשם ציון לגבעה הדרומית מערבית של ירושלים וזיהו את הר ציון של היום עם ציון המקראית. בתקופה הביזנטית התרחב השם ציון וכלל את אזור הרובע הארמני של היום עד המצודה שליד שער יפו של היום ("מגדל דוד"),²³ ומכאן ההשפעה על השם הר ציון עד ימינו אלה.

הזיהוי של קבר דוד בהר ציון קשה עוד יותר. זיהוי זה עומד בסתירה לאמור בספר נחמיה על מקומה של עיר דוד, שבה נקבר דוד (מל"א ב, ו) ומרבית מלכי יהודה, ועל מקומם של בית דוד ושל מקום קברי בית דוד לפי האמור בספר נחמיה (יב, לו; ב, טו-טז). זיהוי זה גם סותר את האמור בתוספתא על מחילה שהובילה מקברי בית דוד לנחל קדרון.²⁴ מקורות אלו מעידים על כך שבית דוד וקברו היו בתוך העיר, בדרום-מזרח הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר (עיר דוד), לא הרחק מהחומה המזרחית וממילא גם מנחל קדרון. על כן לא עיר דוד ולא קבר דוד יכולים להיות בהר ציון של היום.²⁵

2. ההתרחבות לגבעה המערבית

ירושלים התרחבה מהגבעה הדרומית-מזרחית - עיר דוד - למערב וכללה בשטחה גם את הגבעה המערבית - הר ציון, הרובע היהודי והרובע הארמני של היום. גבעה זו יחד עם הגבעה הדרומית-מזרחית ועם הר הבית הוקפו בחומה אחת, שמהלכה מובהר להלן בסעיף ג. לפי יוסף בן מתתיהו ולפי מדרש חז"ל (מדרש תדשא - מובא בסעיף ג/4) בנייתה של חומה זו נעשתה בימי דוד ושלמה, ועליה נאמר: "ויבן (-דוד) העיר מסביב מן המלוא ועד הסביב" (דהיי"א יא, ח), "ויבן דוד סביב מן המלוא וביתה" (שמו"ב ה, ט), וגם על שלמה נאמר שבנה "את חומת ירושלים סביב" (מל"א ג, א). הממצא הארכאולוגי מעיד על יישוב פרזות בגבעה המערבית של ירושלים מהמאה השמינית לפנה"ס, שהוקף בחומה בימי חזקיהו, ולדעות אחרות כמאה שנה קודם לכן.²⁶

3. ההתרחבות למזרח

המלך הראשון לאחר דוד ושלמה שעליו נאמר במקרא כי בנה חומה חדשה לירושלים הוא חזקיהו. בספר דבהיי"ב (לב, ה) נאמר על חזקיהו בהקשר להכנות שעשה להגנת ירושלים מפני צבא סנחריב מלך אשור, שצר על ערי יהודה, כי הוא בנה מגדלים, "ולחוצה החומה אחרת" (ראה את הפיסוק על פי הטעמים). התרגום הארמי מבאר:

בחומות העיר. השליט הממלוכי אל מלך אל מועטים (קרי: מועזם) הרס את ביצורי העיר בשנת 1219, לצורכי הגנה. השיקום האחרון של החומות, כפי שהן נראות היום, נעשה בידי הסולטן העות'מני סולימן, באמצע המאה ה-17 בתוואי החומות מימי הצלבנים והממלוכים, ועל כן אין ללמוד ממהלכן של החומות בכאלף השנים האחרונות על מהלכן של החומות הקדומות מימי הבית הראשון והבית השני.

23. ראה: י' צפריר, ציון - הגבעה הדרומית-מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזנטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ה.

24. תוספתא, בבא בתרא א, ז; אבות דרבי נתן, נוסח א, לה; שמחות יד, י; ירושלמי, נזיר פ"ט ה"ג.

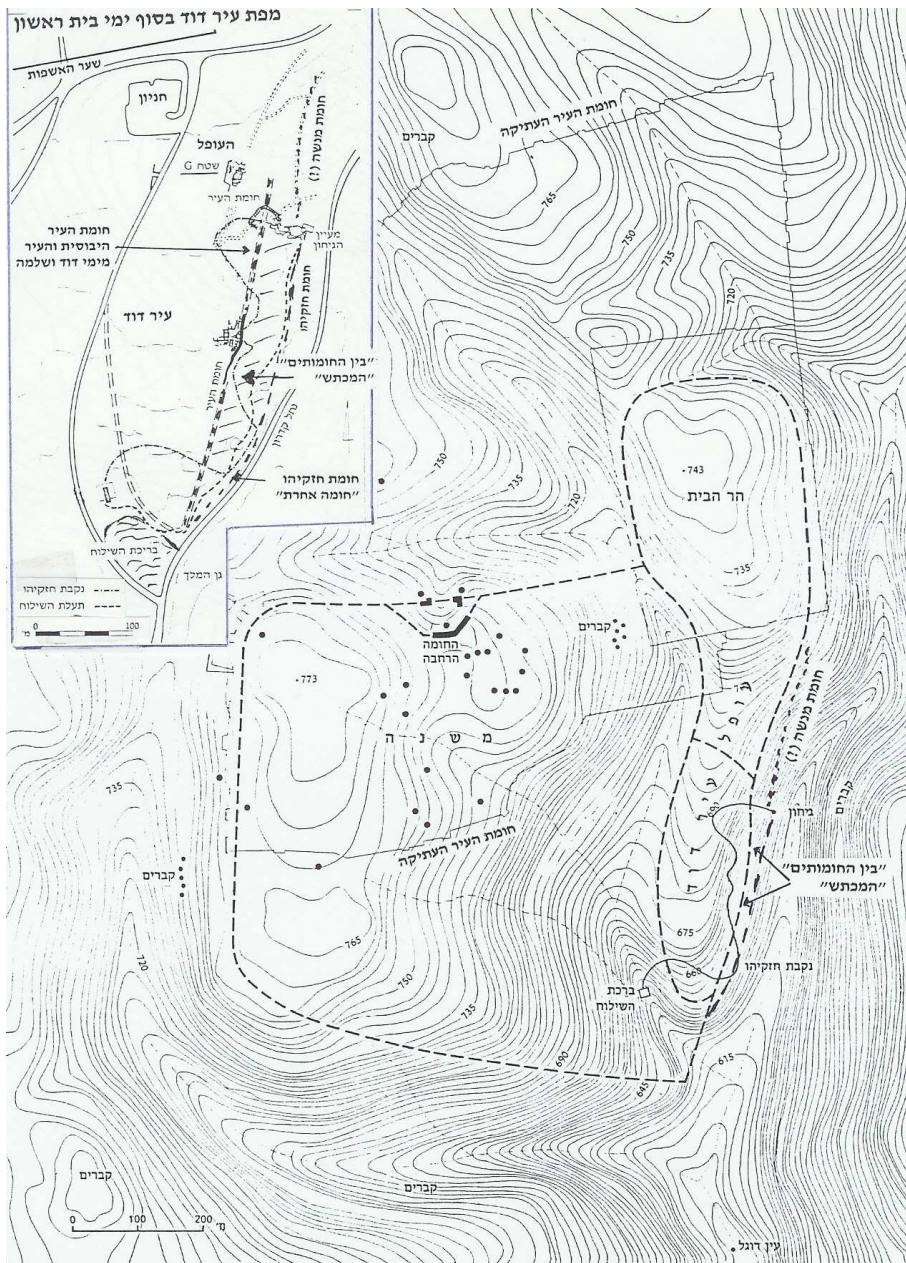
25. ראה רימ"ט, עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3) ח"ב עמ' עו-עט, שכתב: "שקשה לשער שהקבר הזה הנמצא בהר ציון הריהו קבר דוד". המסורת על קבר דוד בהר ציון של היום היא בת כאלף שנים, ולא ידוע על מסורת כלשהי שהראתה את קבר דוד שם עד למאה התשיעית. מקורה של המסורת על קבר דוד בהר ציון הוא, ככל הנראה, בטקסים שנערכו לזכרו של דוד, כמייסד העיר, בכנסייה שבהר ציון בתקופה הביזנטית - ראה: א' לימור, "קבר דוד בהר-ציון: למקורותיה של מסורת", יהודים שומרונים ונוצרים בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, בעריכת ד' יעקבי וי' צפריר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-23.

26. על הקדמת בניית החומה ראה ג' ברקאי, "חומה נעלמה בירושלים של ימי בית ראשון", חידושים בחקר ירושלים ז (תשס"ב), עמ' 41-44.

"ומן לברא דשורא שורא חורניתא", וכן תרגם השבעים: "ומחוץ, חומה אחרת, קדמית". כלומר, חזקיהו בנה חומה קדמית כדי להגן על העיר. על כן יש לאתר חומה זו סמוך לחומה קיימת, כדי שהתיאור של חומה קדמית יהלום אותה. בנוסף לכך אורך החומה צריך להיות כזה שניתן לבנותו בזמן הקצר שעמד לרשות חזקיהו, כאשר צבא סנחריב כבר פלש ליהודה, ועל כן לא ניתן לייחס את "החומה [ה]אחרת" לחומה שהקיפה את העיר העליונה.²⁷

בנבואת ישעיהו, בפרק כב, מפורטים מעשים שנעשו להגנת ירושלים, ובפסוקים י-יא נזכרת בניית חומה: "ואת בתי ירושלים ספרתם ונתתצו הבתים לבצר החומה. ומקנה עשיתם בין החומותים למי הברכה הישנה...". חז"ל דרשו את האמור בפרק זה ("משא גיא חזיון") על חורבן הבית הראשון,²⁸ וגם רש"י פירש את פסוק י' על ימי יהויקים וצדקיהו, ולא על ימי חזקיהו. אחרים פירשו את הפרק על הגנת ירושלים בימי חזקיהו מפני צבא סנחריב.²⁹ בתוכחת הנביא נאמר כי הרסו בתים כדי להשתמש באבניהם לביצור החומה,³⁰ ונזכר לראשונה הכינוי "בין החומותיים". החומה שבוצרה היא, ככל הנראה, "החומה [ה]אחרת" שבנה חזקיהו.³¹ לפי דברי הנביא החומה נבנתה באבנים שנלקחו מבתי השכונה הסמוכה שנהרסו לצורך זה, ככל הנראה בשל החשש הכבד מצבא סנחריב וקוצר הזמן שלא איפשר להביא אבנים מחוץ לעיר (סנחריב שהה בלכיש שבשפלה, מרחק קצר מירושלים). "החומה [ה]אחרת" נבנתה סמוך לחומת העיר, ולכן בדברי הנביא מכונה השטח שבין החומה הישנה לבין החומה החדשה בכינוי "בין החומותיים", והשער שהיה בקרבת מקום נקרא "שער בין החומותיים אשר על גן המלך".³² גן המלך היה בדרום העיר וסמוך לחומה, ובספר נחמיה הוא נזכר יחד עם בריכת השילוח הסמוכה לו: "...ואת חומת ברכת השלח לגן המלך" (נחמיה ג, טו), והבריכה אף נקראת "בריכת המלך" (נחמיה ב, ד). הפסוק המעיד על קרבת המקום של "שער בין החומותיים" אל גן המלך מעיד לכן על הימצאותו של אזור "בין החומותיים" בדרום-מזרח העיר, ושם אפוא יש לאתר גם את מקומה של "החומה [ה]אחרת".

27. ראה עוד להלן, הע' 31, וראה גם: א' גרוסברג, "מתי נחצבה 'נקבת חזקיהו', ומקומם של בין החומותיים והמכתש", מחקרי יהודה ושומרון ט (תש"ס), עמ' 63-74.
28. תענית כט, א; איכה רבה, פתיחתא כד.
29. ראה את פירוש שד"ל, ואת פירושו של עמוס חכם, במהדורת דעת-מקרא, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ד. ראה בפירושו, שלפי לשונות הכתובים מסתבר שהמשא מכון לימי פלישת סנחריב ליהודה.
30. ראה גם איכה רבה פתיחתא כד, על פסוק י' - "נתתצו הבתים לבצר החומה": "מלמד שהיו נותצין בתיים ומוסיפין על החומה"; ילקוט שמעוני, ישעיה כב, רמז תכא. כך פירשו גם אברבנאל ושד"ל וראה עוד בהערה הבאה. אפשר שמהשימוש במילה "לבצר" ולא במילה "לבנות" ניתן ללמוד שבניית החומה החלה קודם למסע סנחריב ליהודה ורק להשלמתה או לחיזוקה השתמשו באבנים שפורקו מבתי המגורים בשטח ש"בין החומותיים" במקום להביא אבנים מחוץ לעיר.
31. על הקשר שבין הכינוי "בין החומותיים" בנבואת ישעיהו, המעיד על שתי חומות, לבין בניית "החומה [ה]אחרת" ראה במפרשים לישעיהו: אברבנאל, שד"ל, עמוס חכם במהדורת דעת-מקרא, הע' 10 אות ד. פשט הכתובים והממצא הארכיאולוגי סותרים את פירושו של נ' אביגד, שבעקבותיו הלכו חוקרים נוספים, ולפיהם "החומה [ה]אחרת" וכן דברי הנביא מוסבים על בנייתה של החומה שנמצאה ברובע היהודי, שמכונה "החומה הרחבה", אשר נבנתה על בתים שנהרסו - ראה בספרו העיר העליונה של ירושלים, ירושלים תש"ס, עמ' 55-56, 60. תוכחת הנביא היא על חוסר ביטחון בקב"ה, ולא על נישול בעלי הבתים שהחומה נבנתה על מקומם, וגם הזמן שעמד לרשותו של חזקיהו לא אפשר בנייה של חומה שתקיף את כל הגבעה המערבית של העיר.
32. מל"ב כה, ד; ירמיה לט, ד; שם נב, ז - בריחת צדקיהו מהעיר.

איור 1: ירושלים בסוף ימי בית ראשון

המקור: הערך "ירושלים", "התקופות הקדומות וימי הבית הראשון", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, בעריכת אי שטרן, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' 620. מפת עיר דוד בסוף ימי בית ראשון - ע"פ ר' רייך, ג' אבני ות' וינטר, ירושלים - מדריך לגן הארכיאולוגי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 54.

בתחתית המדרון המזרחי של "עיר דוד" התגלתה חומה, שעוברת בתואי שמחבר את הקצה הדרומי של עיר דוד עם מעיין הגיחון.³³ מפלס החומה הוא בקירוב המפלס של מעיין הגיחון. החומה עוברת במרחק של כ-35-40 מ' ממזרח לחומת העיר של ימי הבית הראשון, ולצדה הפנימי של החומה צמודה "תעלת השילוח", אשר הזרימה את מי הגיחון אל בריכת אגירה בקצה העמק המרכזי של ירושלים. החומה מתוארכת לסוף המאה השמינית לפנה"ס, לימי חזקיהו, וסמוך לה - בינה לבין החומה המזרחית של העיר - היתה שכונת מגורים שנהרסה באותה עת.³⁴ חומה זו, היא, ככל הנראה, "החומה [ה]אחרת" שבנה חזקיהו, ומטרתה היתה להגן על הספקת המים לעיר, שעברה ב"תעלת השילוח". הרצועה שהתווספה לעיר כתוצאה מבנייתה של חומה זו, מבריכת השילוח ועד הגיחון היא מקומה של "בין החומותיים", ואפשר גם שמקום זה הוא שמכונה בנבואת צפניה (א,יא) "המכתש" - בשל מקומו הנמוך. הממצא של השכונה ההרוסה הסמוכה לחומה מובן על פי דברי הנביא ישעיהו על הריסת הבתים לבניית החומה, ואכן, החלק העליון של החומה בקטע שנחשף כ-120 מ' מדרום לגיחון נבנה באבנים קטנות ומקורן האפשרי יכול להיות בתי השכונה שנהרסו.

גם מנשה, בנו של חזקיהו, בנה חומה חיצונית לעיר: "ואחרי כן בנה חומה חיצונית לעיר דוד מערבה לגיחון בנחל ולבוא בשער הדגים" (דהיי"ב לג,יד). היתה זו חומה חיצונית - קדמית - לחומה שקדמה לה, מימי דוד ושלמה. החומה החלה בגיחון והמשיכה לשער הדגים שבצפון העיר.³⁵ קרוב לוודאי שהחומה שבנה מנשה המשיכה את חומת חזקיהו צפונה ועברה ממזרח להר הבית, ובכך המשיכה צפונה את "בין החומותיים".

4. מבנה העיר בכתבי יוסף בן מתתיהו ובמדרש

יוסף בן מתתיהו משתמש בשמות חלקי העיר שרווחו בימי הבית השני - "העיר התחתונה" ו"העיר העליונה" - גם כאשר הוא מתייחס לירושלים של ימי הבית הראשון. גם המדרש משתמש בכינויים דומים לאלו של יוסף בן מתתיהו לתיאור העיר בימי הבית הראשון: "תחתונה" / "העיר התחתונה" / "ירושלים התחתונה", ו"עליונה" / "ירושלים העליונה", וגם תיאורו דומה לזה של יוסף בן מתתיהו.

לפי התיאור של יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים (ה, ד א [136-141]), את העיר חצה לכל אורכה - מצפון לדרום - העמק המרכזי, שמכונה ביוונית עמק הטירופוזיון. עמק זה חילק את ירושלים לשני חלקים: במזרח - "העיר התחתונה" והר הבית, ובמערב - "העיר העליונה". עמק זה הוא הגיא היורד משער שכס, עובר בצד הכותל המערבי (שפינתו הדרומית-מערבית "יושבת" על הגיא ואף עוברת לצדו השני) וממשיך במקום שבו נמצא היום שער האשפות (אך במפלס נמוך הרבה יותר ממפלס השער היום) עד השילוח - מוצא נקבת חזקיהו.

העיר התחתונה, שהיא הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר, היתה בעלת מבנה צר וקעור, ולפי התיאור של יוסף בן מתתיהו היא זהה עם הגבעה המכונה היום עיר דוד, אשר נמצאת מחוץ לחומות העיר העתיקה של היום ומשתפלת מהר הבית דרומה עד

33. ראה רייך ושוקרון, "חפירות חדשות במדרון המזרחי של עיר דוד", קדמוניות לד, 122 (תשס"ב), עמ' 78-87.

34. ההתיישבות באזור שבין החומות מתוארכת למאה ה-8 לפנה"ס, והיא פסקה בסוף אותה מאה - ימי חזקיהו. ראה: יי שילה, חפירות עיר דוד א, 1978-1982 - דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה, ירושלים תשמ"ד,

עמ' ו-ח, כב; א' דה-גרנט וד"צ אריאל, "הישוב הישראלי מחוץ לחומות בעיר דוד", חידושים בחקר ירושלים ג (תשנ"ח), עמ' 9-12.

35. לפי נחמיה ג,ג; יב,לט.

למקום המוצא של נקבת חזקיהו. תחומיה הם (ראה מפה): בצפון - כביש העופל העובר משער האשפות לכיוון מזרח; במזרח - נחל קדרון; במערב - המשכו של הגיא המרכזי (ממערב לכביש היורד ממגרש החניה שליד שער האשפות אל בריכת השילוח). בדרום מסתיימת העיר התחתונה בִּבְרֶכֶת אֶל חֶמְרָה.

העיר העליונה, לפי תיאורו של יוסף בן מתתיהו, היתה גדולה פי כמה וגבוהה בהרבה מהעיר התחתונה, והיה ניתן לצפות ממנה גם על הנעשה במקדש. לפי תיאורו כלה העיר העליונה את הר ציון, הרובע היהודי והרובע הארמני של ימינו. לעיר התחתונה היה לפי יוסף בן מתתיהו שם נוסף - "חקרא" - כשמה של המצודה הסלווקית, שנהרסה בשנת 141 לפנה"ס בידי שמעון החשמונאי.³⁶ שם אחר לעיר העליונה, לפי יוסף בן מתתיהו, היה "השוק העליון", שנזכר גם במקורות חז"ל בהקשר לירושלים.³⁷ לדברי יוסף בן מתתיהו כבר דוד קרא לעיר העליונה בשם "מצודה"³⁸ (אך אין זו המצודה שכבש דוד וקרא לה "מצודת דוד" - ראה להלן). יוסף בן מתתיהו מדגיש שלשתי הגבעות היה ביצור טבעי על ידי עמקים עמוקים, וכונתו לנחל קדרון ולגיא בן-הינום.

בשמות העיר התחתונה והעיר העליונה משתמש יוסף בן מתתיהו גם בקדמוניות היהודים (ז, ג א-ב [62-63, 65-67]), כאשר הוא מתייחס לכיבוש העיר בידי דוד. לדבריו, העיר שכבש דוד (עיר היבוס) היא העיר התחתונה, אחר כך הוא תפס גם את העיר העליונה (כך ברוב כתבי היד), וחיבר את העיר העליונה עם העיר התחתונה על ידי בניית חומה שהקיפה את שני חלקי העיר.

המדרש משתמש בכינויים דומים - "תחתונה" / "העיר התחתונה" / "ירושלים התחתונה", ו"עליונה" / "ירושלים העליונה", וגם בו נמסרים דברים דומים על כיבוש ירושלים בידי דוד ובניית חומות לעיר. המדרש עוסק גם בפסוקים על אי הורשת היבוסים הסותרים זה את זה. פעם נאמר על שבט בנימין שלא הוריש את היבוסים (שופטים א, כא) ופעם נאמר כך על שבט יהודה (יהושע טו, ג), אך גם נאמר ששבט יהודה לכד את העיר ושרפה באש (שופטים א, ח). המדרש מסביר איזה חלק בירושלים נפל בנחלה לשבט בנימין ואיזה לשבט יהודה ובכך הוא מסביר את הפסוקים הסותרים: ...אלא, בראשונה היתה ירושלים שתי עיירות, אחת עליונה ואחת תחתונה. העליונה נפלה בגורל יהודה והתחתונה בגורל בנימין... אבל ירושלים התחתונה שהיתה בגורל בנימין, לא אבו בני בנימין להורישם... וזו העיר התחתונה... ועוד, זו היא שנלחם בה דוד... וכשכד אותה דוד התחיל לבנות ירושלים העליונה ועשה חומה בהיקף וסיבב לעליונה ולתחתונה ונעשו שתיהן שם האחד ירושלים, שנאמר: "ויבן העיר מסביב" וגו' (דבהי"א יא, ח)... בירושלים התחתונה שהיתה בגבול בנימין נבנה בית המקדש בימי שלמה... (מדרש תדשא, כב - דברים, מהדורת א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, וינה תרמ"ז).

המדרש מובן היטב כאשר אנו מתייחסים לכינויים שבהם הוא משתמש לתיאור חלקיה של ירושלים באותו מובן שיוסף בן מתתיהו משתמש בכינויים העיר העליונה והעיר התחתונה. לפי המדרש, שבט בנימין נחל את הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר, המכונה היום עיר דוד. זו היא עיר היבוסים, שהיתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון

36. ראה לעיל, סעיף 11, ובהע' 17.

37. משנה, שקלים ח, א; תוספתא, חולין ג, ז; ספרא, שמיני, פ"ה ה"ד, בכ"י וטיקן מס' 31.

38. כך תרגמו ש' חגי והתרגום לאנגלית של תאקרי (במהדורת The Loeb Classical Library, London). לפי תרגום י"נ שמחוני העיר העליונה נקראה בשם "מצודת דוד המלך", אלא שהוא לא דייק לתרגם לפי המקור היווני.

ואותה כבש דוד, ושם אם כן נמצאת גם המצודה שכבש דוד - "מצודת ציון היא עיר דוד" (שמו"ב ה, ז; דהי"א יא, ז; וראה לעיל, סעיף ג1), על הזיהוי מימי החשמונאים של המצודה שכבש דוד בקרבת הר הבית). שבת יהודה נחל את הגבעה המערבית, שעליה נמצאים היום הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון. בעמק המרכזי, המכונה אצל יוסף בן מתתיהו "עמק הטירופויון", עבר הגבול בין השבטים, והמשכו לפי חז"ל היה בהר הבית - במזבח.³⁹ ירושלים של נחלת שבט יהודה היתה עיר פרוזה, עד שדוד הקיפה בחומה. היו אפוא שני חלקים בירושלים, אחד מוקף חומה מימות יהושע בן נון (העיר התחתונה) ואחד שהוקף בחומה בימי דוד (העיר העליונה) - "תרי ירושלים הווי".⁴⁰

5. מהלך החומות לפי יוסף בן מתתיהו

השלמה לתיאור ירושלים של יוסף בן מתתיהו, שהובא בסעיף הקודם, הוא נותן כאשר הוא מתאר את חומות העיר בימיו ומציין גם איזו חומה מימי הבית השני חופפת את חומת העיר מימי הבית הראשון.

3 חומות הגנו על ירושלים בשלהי ימי הבית השני. הקדומה שבהן - החומה שהקיפה את תחומי העיר של ימי הבית הראשון. היא שוקמה פעמים אחדות בימי החשמונאים, ויוסף בן מתתיהו מכנה אותה "החומה הראשונה". מצפון לה היו עוד שתי חומות, שנבנו בימי הבית השני: "החומה השנייה" ו"החומה השלישית" (עליהן ראה בפרק ד).

לפי תיאורו של יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים (ה, ד א-ב [136, 142-146]), חומת העיר מימי דוד ושלמה חפפה את תוואי "החומה הראשונה" של ימי הבית השני, שהקיפה את "העיר העליונה" ואת "העיר התחתונה". החומה החלה בכותל המערבי של הר הבית, המשיכה מערבה בקו דרומי מעט מרחוב דוד של היום (העובר משער השלשלת ועד לשער יפו ו"מגדל דוד"), עד למגדל היפיקוס (ב"מצודה" שליד שער יפו), וממנו פנתה החומה דרומה. היא הקיפה את כל הגבעה המערבית של העיר, שכללה גם את הר ציון של היום, וירדה לבריכת השילוח. מבריכת השילוח המשיכה החומה צפונה לאורך הגבעה הדרומית-מזרחית של העיר, עד שהגיעה לסטיו המזרחי של הר הבית. בסמוך, מעל עמק הקדרון, חברה לה החומה השלישית. בקטע המזרחי, בין בריכת השילוח ובין הר הבית, עבר תוואי החומה מערבה מחומת העיר של ימי הבית הראשון וקרוב לראש המדרון.

שרידים רבים של "החומה הראשונה" התגלו בחפירות הארכאולוגיות. החפירות חשפו לא רק את החומה מימי הבית השני, אלא גם את החומה הקדומה יותר מימי הבית הראשון, שמשולבת עם החומה של ימי הבית השני. שרידים של החומה הצפונית של ירושלים מימי הבית הראשון נמצאו ברחוב הגיא, ברובע היהודי ("המגדל הישראלי", "החומה הרחבה" וב"קרדו"), ואפשר שקטע קיר שנמצא בחפיר המזרחי של המצודה, שליד שער יפו, הוא הקטע המערבי שלה. שרידים נוספים של המשכה של החומה, שהקיפה את הגבעה המערבית, נמצאו בהר ציון. קטעים ארוכים יותר של החומה (מעל מאה מטרים) נמצאו במדרון המזרחי של עיר דוד וגם סמוך למעיין הגיחון, שם הושתתה החומה על חומה קדומה יותר, של העיר הכנענית והיבוסית, מימי האבות, אותה כבש דוד. חומה זו המשיכה לשמש להגנת העיר גם בימי דוד ושלמה ומלכים נוספים. ואולם, יוסף בן מתתיהו ואינו מציין כי במזרח עיר דוד היה מהלך החומה בימי הבית הראשון שונה ממהלכה בימיו. כפי שנראה להלן (בפרק ה), בתוספתא נמסר שבימי

39. אבות דרבי נתן, נוסח א, לה; יומא יב, א; מגילה כו, א.

40. ערכין לב, ב, וראה צ"מ פיניליש, דרכה של תורה, וינה תרכ"א (ירושלים תשכ"ה), עמ' 165-166; י"ז הורוביץ, ירושלים בספרותנו (לעיל, הע' 19), נספח, עמ' 546-548.

הבית השני ידעו על חלקים שהיו כלולים בחומת העיר של ימי הבית הראשון, אף שהיו מחוץ לחומות העיר של ימי הבית השני.

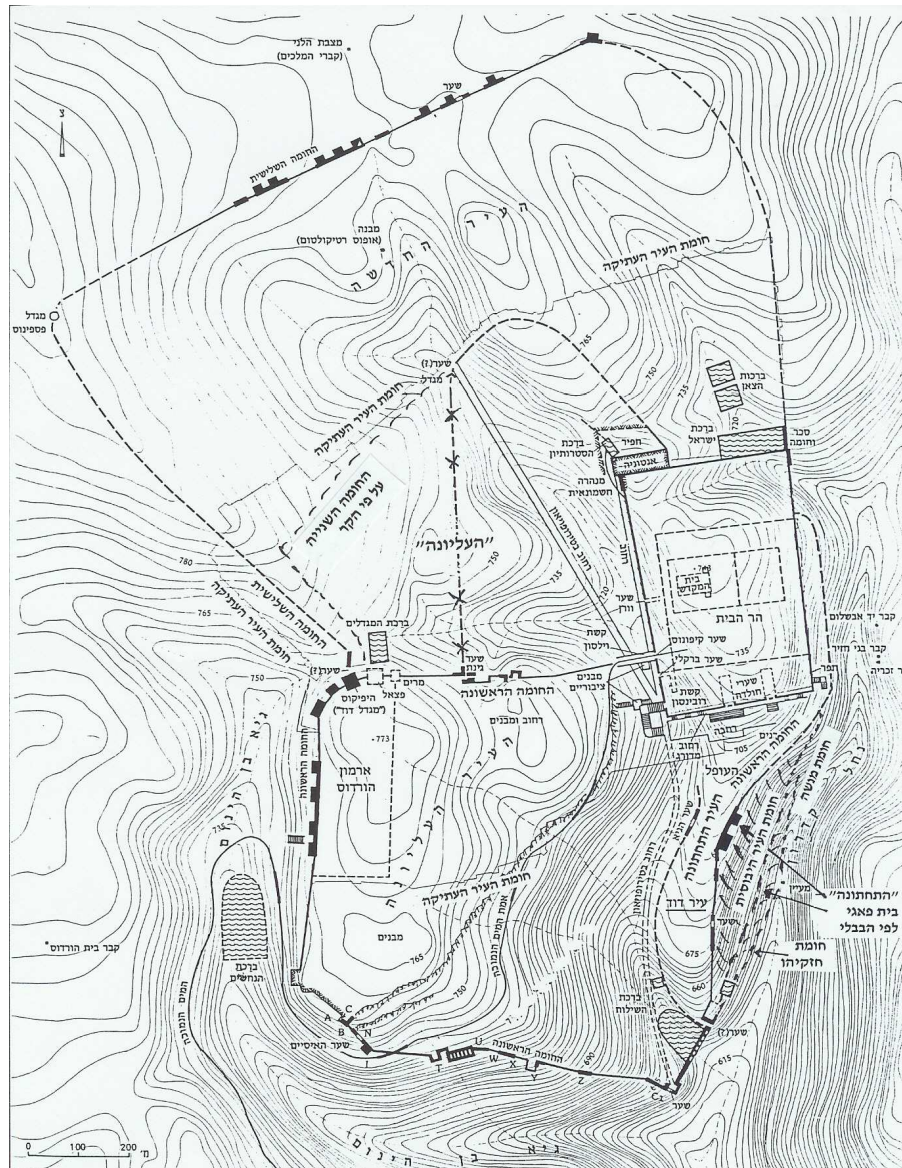
ד. התרחבות העיר לצפון בימי הבית השני

שתי חומות נוספו לירושלים בצפון, מעבר לתחומיה בימי הבית הראשון: "החומה השנייה", שנבנתה בימי החשמונאים, ו"החומה השלישית", שנבנתה בימי אגריפס הראשון (44-41 לספירה) והושלמה עם פרוץ המרד ברומאים (שנת 66). כינויי החומות מתאימים לסדר בנייתן וגם למי שנמצא בתוך העיר, ואת תיאור מהלכן ניתן יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים ה', ד ב [146-147]). הוא אינו מוסר כל פרטים על מהלכה של "החומה השנייה", למעט נקודת המוצא שלה מ"החומה הראשונה" וסיומה במצודת אנטוניה, שהיתה בפינה הצפונית-מערבית של הר הבית. פרט חשוב אחד הוא נותן בכותבו על ההחלטה על מקום הפריצה של הרומאים לעיר - הקטע המערבי של החומה עבר במקביל לחומה השלישית ובקו גובה מעט יותר גבוה (מלחמת היהודים ה', ו ב [259]). בדרך כלל מתווים את מהלך החומה ממזרח ל"ברכת המגדלים" ("ברכת חזקיהו") עם פנייה כלפי מזרח ואחר כך צפונה, כך שהמקום המקובל במסורת הנוצרית כקבר ישו היה מחוץ לתחומי העיר. לכמה מהדעות פנתה החומה מזרחה בכיוון אנטוניה, ולדעות אחרות המשיכה החומה עד לשער שכס ושם פנתה דרומה לאנטוניה, ככל הנראה על רכס הגבעה שממזרח לגיא המרכזי. תוואי הקטע המערבי של החומה לפי דעות אלו אינו נתמך בתיאורו של יוסף בן מתתיהו. לפי תיאורו יש להתוות את מהלך החומה בקטע המערבי שלה ממערב לברכת המגדלים, על הרכס הפונה מערבה ובמקביל לחומה השלישית, ולאחר מרחק לא ידוע פנתה החומה מזרחה והגיעה לשער שכס של היום.⁴¹ את "החומה השנייה" מזכיר יוסף בן מתתיהו גם בספרו קדמוניות היהודים, בכותבו על כיבוש ירושלים בידי הורדוס (37 לפנה"ס) (קדמוניות היהודים יד, טז ב [476]), ומכאן שהיא נבנתה קודם לכן - בימי החשמונאים.

על מהלכה של "החומה השלישית" יש לנו פרטים רבים יותר. היא החלה במגדל היפיקוס שבפינה הצפונית מערבית של "החומה הראשונה" (שער יפו של היום) והסתיימה בחומה המזרחית של הר הבית, וסמוך לשם, ליד עמק הקדרון, היא התחברה עם "החומה הראשונה". החומה הגיעה בצפון עד קרוב לקבר הלני המלכה (המכונה היום "קברי המלכים"). שרידים של התוואי הצפוני של החומה באורך של כ-700 מ' התגלו כ-350-400 מ' מצפון לחומת העיר העתיקה, והם מאפשרים לשחזר חלק ממהלכה.⁴² החומה הקיפה את "העיר החדשה" של ירושלים, שנקראה בשם בית זיתא (בְּיִזְיָתָא). יוסף בן מתתיהו מוסר גם על נסיבות בנייתה של החומה. אגריפס הראשון (44-41 לספירה) החל לבנות את החומה לבקשת יושבי "העיר החדשה" כדי להגן עליה (מלחמת היהודים ה', ד ב [148]), אך השלמתה היתה רק עם פרוץ המרד ברומאים (מלחמת היהודים ב, כב א [648]).

41. למהלך החומה על פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו כנוצר כאן, ראה מ' הקר, "כיצד גדלה ירושלים בתקופה הישראלית", יהודה וירושלים - הכינוס הארצי השנים עשר לידעת הארץ, בעריכת י' אבירם, ירושלים תשי"ז, מפה בעמ' 177, ועמ' 188-191. ראה גם את פירוש אברבנאל לזכריה יד, ט, וכן ר' יהוסף שוורץ, תבואות הארץ פ"ז; ציץ אליעזר ח"י"א סי' סו נוסחא ד, וח"י"ג סי' כב.

42. לפרטים על מהלך החומה והשרידים שהתגלו ממנה ראה באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות (לעיל, הערת המבוא), עמ' 664-665, וגם א"ל סוקניק ולי"א מאיר, חפירות החומה השלישית של ירושלים העתיקה, ירושלים תרצ"א. רחוב החומה השלישית נמצא בתוואי החומה - הוא מחבר את רחוב שבטי ישראל, מתחנת הדלק שבקרבת הצומת, עם רחוב מאה שערים ועם כביש מס' 1. נחשף גם המשך החומה לכיוון מזרח.

איור 2: ירושלים בסוף ימי בית שני

המקור: הערך "ירושלים", "ימי הבית השני", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, בעריכת אי שטרן, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' 634.

במגילת תענית נזכרים שלושה ימים שנקבעו כימים טובים שאסורים בהספד ובתענית, וקשורים לבניית חומות ירושלים: יום ט"ז באדר, שבו החלו לבנות את החומה, אך לא נאמר מתי היה הדבר (אין זו חומת נחמיה, שבנייתה הסתיימה בכ"ה באלול לאחר 52 ימים [נחמיה ו, טו]), ובנייתה החלה אפוא בדי' באב; והימים ז' באייר ודי' באלול, שבהם היתה "חנוכת חומת ירושלים". בביאור למגילה לז' באייר נאמר (בנוסח כ"י אוקספורד): "ופעמיים באייר: אחד כשעלו בני הגולה ואחד כש[פר]צוהו מלכי יון וחזרו וגדרוהו...".⁴³ אחד משני התאריכים האחרונים מכוון אפוא לימי נחמיה⁴⁴ - "כשעלו בני הגולה" - ומשנהו לימי החשמונאים, ועל כן נראה שהכוונה לחנוכת "החומה השנייה".

ה. "שתי בצעין היה בירושלם"

התוספתא, מביאה את ההלכה (שמופיעה גם במשנה, שבועות ב, ב), על טקס הקידוש של שטח שנוסף לעיר. אחריה מובאים דברי אבא שאול על "שתי בצעין" שהיו בירושלים וקודשו בקדושת העיר, ועל נוהגיהם של חברים ושל עמי הארץ בנוגע לאכילת קדשים קלים ומעשר שני במקומות אלו.

אבא שאול אומר: שתי בצעין היה בירושלם: התחתונה והעליונה. התחתונה נתקדשה בכל אילו, והעליונה לא קדשה, אלא כשעלו בני הגולה, שלא במלך, שלא באורים, שלא בתומים.

התחתונה שהיתה קדושתה גמורה, עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים [בבבלי: אבל לא מעשר שני]. וחברים: קדשים קלים אבל לא מעשר שני [בבבלי: וחברים אוכלין שם קדשים קלים ומעשר שני].

והעליונה שלא היתה קדושתה גמורה, עמי הארץ אוכלין בה קדשים קלים אבל לא מעשר שני, וחברים [בבבלי: אין אוכלין שם] לא קדשים קלים ולא מעשר שני. **ומפני מה לא קידשו? מפני שתורפה של ירושלם משם ונוחה ליכבש משם.** (תוספתא, סנהדרין ג, ב [מהדורת צוקרמנדל, ג, ד, עמ' 418])⁴⁵

שתי ה"בצעין" שהיו בירושלים הן שתי תוספות לעיר שגם הוקפו בחומה,⁴⁶ והן מכוונות בתוספתא "תחתונה" ו"עליונה". "התחתונה" היא מימי הבית הראשון,⁴⁷ ו"העליונה" היא מימי הבית השני - "כשעלו בני הגולה". מכיון שרק בימי הבית הראשון התקיימו כל התנאים הנדרשים לקידוש העיר היתה קדושת "התחתונה" "גמורה" - מוחלטת - והיה ניתן לאכול בה "קדשים קלים" ומעשר שני אך לא ב"עליונה". כך נהגו "חברים". "עמי הארץ", לעומת זאת, אכלו קרבנות גם ב"עליונה", ואילו מעשר שני הם אכלו, לפי גרסת רש"י, רק בחלק הקדום של העיר התחתונה ולא בחלק שנוסף לה, בעוד

43. ראה ו' נעם, מגילת תענית - הנוסחים, פשרם, תולדותיהם, בצירוף מהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ד.

44. אף שבניית החומה הסתיימה בדי' באלול, חנוכת החומה נערכה רק לאחר הצבת דלתות בשערים - ראה נחמיה ו, א; ז, א. התאריך אינו נזכר.

45. לתוספתא גרסאות שונות במקבילות: ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"ה, בבלי, שבועות טז, א, מגילת תענית, די' באלול (בנוסח הכלאיים). גרסת הבבלי בדפוסים היא לפי גרסת התוספתא שבפירוש רש"י בשבועות, וראה עוד להלן, הע' 48.

46. ראה רש"י, שבועות טז, א ד"ה תחתונה נתקדשה בכל אלו: "שימימי בית ראשון הכניסו וחירוהו לעיר על ידי חומה אחרת"; וד"ה אלא בעולי גולה: "שהוסיפו על העיר ובנו היקף חומה אחרת לחוץ".

47. רש"י, שבועות טז, א ד"ה תחתונה נתקדש בכל אלו - ראה בהערה הקודמת.

שלפי גירסת כ"י וינה, הדפוס והירושלמי, לגבי אכילת מעשר שני הם נהגו כחכמים ואכלו אותו ב"תחתונה".⁴⁸

את המילה "בצעין" שבתוספתא יש שפירשו מלשון "בצעי מים" - מקום מים עומדים שאינם עמוקים.⁴⁹ ואולם, קשה להלום הסבר זה בהקשר לירושלים שבה אין מקווי מים טבעיים, ולכן פירשו אחרים את ה"בצעין" כחלקים של העיר.⁵⁰ גרסת הבבלי (שבועות טז, א) היא: "שני בצעין היו בהר המשחה". כלומר, בהר הזיתים, וכך נקטו כמה מפרשים שכתבו על מקום ה"בצעין" בהר הזיתים.⁵¹ ואולם, נחל קדרון היה גבול העיר הן בימי הבית הראשון⁵² והן בימי הבית השני,⁵³ והר הזיתים, שנמצא מעבר לו, יוחד לקבורת מתים בשתי תקופות אלו, ולכן לא היה אף פעם חלק מהעיר אלא מחוץ לה.⁵⁴ שריפת פרה אדומה חייבת להיעשות מחוץ לעיר והיא נשרפה בהר הזיתים,⁵⁵ ואם כן גם מקום שריפתה לא יכול היה להיות חלק מירושלים. מקומו של הר הזיתים גם אינו מתאים לכינוי "תורפה של ירושלים" שניתן בתוספתא לחלק "העליונה". כינוי זה מתאים לאזור שמצפון להר הבית ולעיר, שממנו אכן הותקפה ונכבשה העיר מספר פעמים בימי הבית השני,⁵⁶ בעוד שהר הזיתים שימש רק להתארגנות צבאית של הלגיון העשירי במלחמת החורבן. מסיבות אלו נראתה למשיגים גרסת התוספתא - "שתי בצעין היה בירושלים" - כגרסה הנכונה.

לאילו מקומות בירושלים מכוונים אם כן דברי התוספתא? היו שאיתרו את ה"תחתונה", שכאמור נוספה לעיר בימי הבית הראשון, בחלק הצפוני של ירושלים העתיקה, בתחומי ה"חומה השנייה" של ימי הבית השני, ואת "העליונה" הם איתרו

48. ראה רש"י, שבועות טז, א, ד"ה אלא בעולי גולה. הגרסה שהיתה לפני ר"י מגאש היא כגרסת כ"י וינה בתוספתא והירושלמי - ראה חידושו למסכת שבועות טז, א.
49. ראה רש"י, שבועות טז, א; מוסף הערוך; ערוך השלם ובמילונים של יסטרוב ובן יהודה. וכך משתמע מגרסת הירושלמי "שתי בצעים" (בצים), שהיא צורת הרבים של בצה.
50. ראה: ח' הירשנזון, "שמות בארץ", ירושלים (מאסף ספרותי), י' (תרע"ד), עמ' 200; ש' קליין, ארץ יהודה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 12, וראה שם בהע' 16, כי בצעה היא חתיכה - מקום בו הקרקע מבוטרת או שקועה. ראה גם עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3) ח"ב פ"ה, עמ' מו; ב"צ לוריא, פרקי ירושלים - מחקרים בקדמוניות ירושלים ויושביה, ירושלים תש"ס, עמ' 20.
51. ראה שו"ת המהרי"ט ח"ב יו"ד סי' לו, שכתב על קבר חולדה בהר הזיתים (ראה גם דרך הקדש לרב חיים אלפנדרי, ד רע"ג, שמביא את המהרי"ט); בני אשר לרב י' גולדמן, פרק א.
52. ראה לעיל, הע' 21.
53. ראה לדוגמא את התיאור של יוסף בן מתתיהו על חניית הצבא הרומי (הלגיון ה-10) בהר הזיתים - "במרחק של ששה איצטדיות [=סטדיות, כ-1.1 ק"מ] מירושלים בהר הנקרא הר הזיתים השוכן מול העיר במזרח, והוא נפרד ממנה על ידי בקעה עמוקה הנקראת קדרון" (מלחמת היהודים ה, ב ג [70]).
54. ראה זכריה יד, ד: "הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם", כלומר, מול ירושלים, במזרח, ולא בתוך העיר, וכך גם ביחזקאל יא, ג: "ההר אשר מקדם לעיר". גם יוסף בן מתתיהו כותב כמה פעמים על הר הזיתים שמחוץ לעיר. לדוגמא: "ההר הקרוי הר הזיתים והשוכן מול העיר במרחק חמישה ריס [=סטדיות, כ-900 מ']" (קדמוניות היהודים, כ, ח ו [169]). במובאה שבהערה הקודמת הוא כותב במפורש כי נחל קדרון מפריד בין העיר ובין הר הזיתים. ראה עוד ח' הירשנזון (לעיל, הע' 50), שכתב כי לא היה מי שהעיר על היתר הקבורה היום בהר הזיתים, וראה פאת השלחן בהל' ארץ ישראל סי' ג בבית-ישראל ס"ק כג, ששאל על פי המהרי"ט כיצד קוברים היום בהר הזיתים.
55. משנה, מידות ב, ו ועוד.
56. העירו על כך הירשנזון (לעיל, הע' 50), עמ' 196, ורימ"ט, עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3) ח"ב פ"ה, עמ' מה-מו.

בתחומי "החומה השלישית", מצפון לעיר העתיקה של היום.⁵⁷ ואולם, הכינויים "תחתונה" ו"עליונה" מרמזים שהם מתייחסים לשני מקומות, שהאחד נמוך ממשנהו.⁵⁸ הם גם מעידים על קשר אפשרי עם ה"עיר עליונה" וה"עיר תחתונה" של ימי הבית השני. נראה לכן שמקומה של ה"תחתונה" היה ליד ה"עיר התחתונה" של ימי הבית השני ומקומה של ה"עליונה" היה ליד ה"עיר העליונה" של ימי הבית השני.

ה"תחתונה" בהקשר של התוספתא היא על כן מקום שנוסף לעיר דוד של ימי הבית הראשון. נראה לכן כי ה"תחתונה" היא כינויו של המדרון המזרחי של עיר דוד, שהיה בימי הבית השני מחוץ לחומות העיר, וכי כינוי זה מתייחס גם לשכונת המגורים שהיתה ממזרח להר הבית ולפנים ל"חומה הראשונה".⁵⁹ חלקו התחתון של המדרון הוא, קרוב לוודאי, המקום שמכונה במקרא "בין החומותיים", שנוסף לעיר בימי חזקיהו ומנשה. הוא נמצא בין חומת העיר הכנענית והישראלית לבין החומות שנבנו ממזרח לה: החומה שבנה חזקיהו מהקצה הדרומי של העיר ועד מעיין הגיחון,⁶⁰ שהיתה גלויה במרבית ימי הבית השני,⁶¹ והחומה שבנה מנשה מהגיחון צפונה, שעברה ממזרח להר הבית. חלקו העליון של המדרון - בין חומת העיר הכנענית והישראלית לבין "החומה הראשונה", שעברה ממערב לה וקרוב לראש המדרון - היה בתוך חומות העיר בכל ימי הבית הראשון. אולם, בימי הבית השני ייחסו את בניית "החומה הראשונה" לדוד ולשלמה, ומסתבר על כן שבימי הבית השני התייחסו לכל המדרון המזרחי של עיר דוד כאל שטח שנוסף לעיר במהלך ימי הבית הראשון וקודש, ועל כן אכלו בכל השטח הזה קדשים קלים ומעשר שני.

ה"עליונה" נוספה לעיר בימי הבית השני, ולכן לא היתה קדושה. לפי התוספתא, המועד שבו נוספה ה"עליונה" היה "כשעלו מן הגולה" ולכאורה הכוונה לימי שיבת ציון. ואולם בימי עזרא ונחמיה אמנם שיקמו את חומות ירושלים וחנכו אותן, אך אז לא הורחבה העיר,⁶² ולכן אין זו התוספת לעיר מימי הבית השני שאליה מתייחסת התוספתא.

57. ראה תבואות הארץ לר' יהוסף שוורץ, פ"ז; הורוביץ, ירושלים בספרותנו (לעיל, הע' 19, עמ' 100-101), ולשיטתו השטח שהקיפה החומה השנייה נוסף עוד בימי הבית הראשון, וכך כתב רימ"ט, עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3), ח"ב פ"ה, וראה גם ח' הירשנזון (לעיל, הע' 50), עמ' 193-199. ראה עוד בציף אליעזר, ח"א סי' סו נוסחא ד, וחי"ג סי' כב, שמביא את האברבנאל ואת ר' יהוסף שוורץ והורוביץ, שזכרו לעיל.
58. ראה רש"י, שבועות טז, א, ד"ה תחתונה ועליונה: "בשיפוע ההר היו ואחת למעלה בגבהו ואחת בשפולו".
59. על שכונה זו ראה שוקרון ורייך, "האזור שממזרח להר הבית... לאור חפירות 1995-1998", חידושים בחקר ירושלים ה (תש"ס), עמ' 113-116. החופרים שיערו שהחומה עברה ממזרח לשכונה, בתחתית המדרון המערבי של נחל קדרון. כך מתקבל גם מדברי יוסף בן מתתיהו במלחמת היהודים ה, ד ב [147], על מקום המפגש של החומה השלישית עם החומה הראשונה "שהיתה מסתיימת בעמק קדרון".
60. ראה גם בספר עיר הקדש והמקדש לרי"מ טוקצינסקי, ח"ב פ"ה, עמ' מח, אשר שיער כי "התחתונה" נוספה לעיר בימי חזקיהו והיא קשורה ל"חומה האחרת", אלא שהוא שיער שמקומה היה בצפון העיר.
61. סירי ביטול תמימים נמצאו בכמה מקומות לאורך צדה המזרחי של החומה, משלהי המאה השנייה לפנה"ס ומהמאה הראשונה לפנה"ס, ופניה המזרחיים של החומה מדרום לגיחון נמצאו מכוסים בשפכים עם חרסים מהמאה הראשונה לספירה - ראה לעיל, הע' 33 את מאמרם של רייך ושוקרון, וכן: ר' רייך וא' שוקרון, "ירושלים, מעיין הגיחון", חדשות ארכיאולוגיות קט (תשנ"ט), עמ' 116-118. בחפירות הארכאולוגיות ממזרח לחומת העיר של ימי הבית הראשון נמצאו שרידי קירות תמך וטרסות מימי הבית השני - ראה י' שילה, חפירות עיר דוד א, 1978-1982 - דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה, ירושלים תשמ"ד, עמ' ז, ח, ט (שטחים D1, D2, E2).
62. ראה את התיאור של הסיוור הלילי של נחמיה לאורך החומות: "ואהי שובר בחומות ירושלים אשר הם פרוצים ושעריה אוכלו באש" (נחמיה ב, ג), וכאשר נבנתה החומה נאמר (שם ד, א): "כי החלו הפרצים להסתם"; שם ו, א: "ולא נותר בה פֶּרֶץ". כלומר, שוקמה החומה הפרוצה מימי בית ראשון ולא נבנתה חומה חדשה. מעידים על כך גם שמות השערים בחומה והתיאור המפורט של קטעי החומה ששוקמו. הפסוקים שלעיל (בנוסף לנימוקים אחרים) גם שוללים את הדעה, שמקובלת על מקצת מהחוקרים, הסוברים שבימי

בפרק הקודם הובא הביאור למגילת תענית, שלפיו בימי החשמונאים ערכו טקס לחנוכת החומה, וטקס זה יכול להיות טקס חנוכתה של "החומה השנייה", שנבנתה באותם ימים. נראה על כן שדברי התוספתא על "העליונה" מכוונים לשטח שהוקף ב"החומה השנייה". שטח זה אכן סמוך לעיר העליונה של ימי הבית השני, וגם הנימוק הביטחוני שניתן בתוספתא לבניית חומה ל"עליונה" - "שתורפה של ירושלים משם ונוחה ליכבש משם" - מתקשר לצפון העיר, שמשם הותקפה העיר מספר פעמים בימי הבית השני.

ו. בית פאגי - התוספתא "התחתונה" לעיר

מקום בשם בית פַּגִי, שהיה מחוץ לירושלים אך בקרבתה, נזכר במקורות תנאיים העוסקים בהלכה המחייבת את עולי הרגל שהביאו את קרבנם ללון בתוך העיר ולא מחוץ לה, ובאלו העוסקים בהלכות הכנת שתי הלחם ולחם הפנים.⁶³

בתלמוד הבבלי נזכר מקום בשם בית פאגִי (הכתיב כמעט תמיד פאגי, ולעתים פגי), בקשר לכמה נושאים, שהמשותף להם בהקשר שבו נזכר בית פאגי הוא שעליהם להיעשות בתוך תחומי העיר המקודשים. כלומר, בתוך חומות העיר של ימי הבית הראשון, ואם כן בית פאגי של התלמוד הבבלי נמצא שם. להלן מובאים הנושאים שבהם נזכר בית פאגי ופירוש רש"י במקומות אלו:

אכילת קרבן פסח (פסחים צא,א, וראה משנה ח,ו). רש"י בד"ה בית פאגי: "מקום חיצון בירושלים", ובד"ה דמעילי ליה: "...דהא לפנים מירושלים הוא".

מעשר שני (בבא מציעא צ,א). רש"י בד"ה בית פאגי: "היקף חיצון של ירושלים, שהוסיפו עליו, קרוי בית פאגי".

לחמי תודה. ראה משנה, זבחים ה,ו; מנחות ז,ג; וספרי זוטא ו,יג, שמביא את בית פגי כדוגמא למקום שנמצא מחוץ לירושלים. כך משתמע גם מהתוספתא מנחות ח,י, והשווה עם הירושלמי יומא פ"ו ה"ו, בדברי רבי יוחנן: "חוץ לחומת ירושלים". לעומת זאת, לפי רבי יוחנן בבבלי, מנחות עח,ב; פסחים סג,ב; בית פאגי נמצא בתוך תחומי ירושלים או אף בהר הבית. בית פאגי היה אם כן בתוך חומות ירושלים, ומחוץ לו הוא מחוץ לירושלים, וכך פירש רש"י במנחות עח,ב (בכתב יד, שנדפס בש"ס) בד"ה חוץ לחומת בית פאגי: "חוץ לחומת החיצונה בירושלים".⁶⁴ ראה גם רש"י בפסחים סג,ב, ד"ה בית פאגי: "היינו מקום חיצון שבירושלים, התם הוא דחוץ לחומת בית פאגי חוץ לירושלים הוא ואינו מקום אכילת קודשים קלים ואם יצאו שם נפסלין"; וברש"י מנחות צה,ב (על המשנה יא,ב) בד"ה וכשרות בבית פגי: "בכל ירושלים", והשווה עם דברי רש"י שם סג,א, ד"ה כשרות בעזרה וכשרות אבית פאגי.

זקן ממרא (סוטה מה,ב, סנהדרין יד,ב). ראה את פירוש רבנו חננאל בסנהדרין: "מקום נקרא בית פגי והוא חוץ לירושלים". רבנו חננאל פירש אפוא את בית פגי כפי שמשמע

נחמיה הצטמצמה העיר רק לגבעת "עיר דוד" - ראה: ח' אשל, ירושלים בימי שלטון פרס: מתאר העיר והרקע ההיסטורי, ספר ירושלים - תקופת המקרא, בעריכת ש' אחיטוב וע' מזר, ירושלים תש"ס, עמ' 327-343.

63. ראה: ספרי במדבר, פיסקא קנא: "הרי שהביא קדשיו מבית פגי לירושלים, שומע אני יאכלם בירושלים וילך וילך בבית פגי? תלמוד לומר..."; מדרש תנאים לדברים טז, ח (=מדרש הגדול, שם); תוספתא, פסחים ח,ד (לגבי פסח שני): "...נכנס ושוחט את פסחו בעזרה ויוצא ומספיד את אביו בבית פגי"; משנה, מנחות יא,ב; ספרא, אמור, פרק יח י; תוספתא, מנחות יא,א. ראה גם את פירוש רבנו חננאל, סנהדרין יד,ב.

64. ראה הגהות רע"א ובסנהדרין יד,ב, אך ראה בשיטה מקובצת בתחילת פרק שביעי במנחות, שהפירוש הנדפס אינו של רש"י והוא מביא את פירוש רש"י בכתב יד שנדפס בש"ס.

מהמקורות התנאיים. ואולם, לפי הברייתא שם מדובר בתוספת לעיר, וראה את פירוש רש"י בסנהדרין בד"ה בית פגי: "מקום לפני מן חומת העיר ונדון כירושלים לכל דבריו", ובסוטה, בד"ה אבי פאגי: "כל שהוא בתוך היקף החיצון של ירושלים קרוי בי פאגי".

לפי פירוש רש"י בכל המקורות שלעיל, בית פאגי נמצא בתוך ירושלים אך סמוך לחומה החיצונית של העיר. ראה גם את פירושו בבבא מציעא צ,א, בד"ה בית פאגי: "...ונראה לי שהוא לשון כבישתה של עיר, שונגל"א בלע"ז (=רסן של בהמה), כדאמרינן פרק קמא (ט,א) זה קנה חמור ובית פגיה". בסוטה מה,א, פירש רש"י בד"ה אבי פאגי: "ולי נראה שהוא לשון חבישה כמו שקורין ציגל"א של עיר (=איזור, חומה המקיפה את העיר), כמו חמור ובית פאגי (בבא מציעא ט,א) בשטדידור"א (=אפסר של בהמה) בית ראש של אפסר קורין כן". כלומר, בית פאגי הוא מקום שצורף לעיר כדי לשפר את האחיזה בה ואת ביטחונה, הוא נראה כרצועה שצמודה לחומת העיר אך גם הוקף בחומה משלו, שכן ללא זאת לא היה ניתן לאכול במקום זה קדשים קלים. שם המקום לפי פירוש רש"י קשור אפוא למקומה ולצורתה של התוספת לעיר.⁶⁵

בפרק ה הובאה התוספתא סנהדרין ג,ב, ובה דברי אבא שאול על שתי ההרחבות של ירושלים - "שתי בצעין". רק התוספת לעיר מימי בית ראשון קודשה והיא מכונה בתוספתא "התחתונה". מסתברת אפוא הדעה שבית פאגי זהה עם התוספת "התחתונה".⁶⁶ תוספת זו, כפי שהוסבר בפרק ה, החלה בדרום עיר דוד, מבריכת השילוח ועד הגיחון (בימי חזקיהו, ושם הוא מקום "בין החומותיים"), וקרוב לוודאי שהמשיכה צפונה בעקבות החומה שבנה מנשה. בקטע הצפוני של התוספת לעיר היא היתה ממזרח להר הבית - בין חומת מנשה לבין הר הבית.⁶⁷ מקום זה היה אפוא גם מחוץ לעזרה וגם מחוץ להר הבית, אך בתוך התחום המקודש של העיר. בית פאגי זה, בהקשרים שבהם הוא מובא בתלמוד הבבלי, אינו זהה עם היישוב בית פגי שזכר במקורות התנאיים כישוב שנמצא מחוץ לירושלים, ושמקומו היה בהר הזיתים, ואלו שני מקומות שונים.⁶⁸

מקומו של בית פאגי היה אם כן במורד המזרחי של "עיר דוד", ברצועה שהיתה ממזרח לחומת העיר של ימי הבית השני וגבלה בחומה שבנה חזקיהו למרגלות עיר דוד, מדרום העיר ועד הגיחון, והמשיכה צפונה וכללה את השכונה שהיתה ממזרח להר הבית.

65. הסברים אחרים לשם בית פאגי ראה בערך "בית פאגי", האנציקלופדיה התלמודית, ג.

66. תשובות המהרי"ט ח"ב אה"ע, סימן יב; בני אשר לרב י" גולדמן, עמ' ה. ראה עוד בדרך הקדש לרב חיים אלפנדר, ד ע"ב, שאף הוא מקשר בין בית פאגי לבין שתי הבצעים, וראה שם ד רע"ג, שבית פאגי של חומת ירושלים (לשיטתו היו שני בית פאגי - ראה להלן, הע' 68) היא מימי בית ראשון, שאז קידשוה בכל אלה.

67. ראה בני אשר שבהערה הקודמת, פרק א, שהציע בהערה שביית פאגי הוא ממזרח להר הבית (אף שלדעתו שתי הבצעים היו בהר הזיתים). ראה גם את פירוש הרמב"ם למשנה, מנחות ז,ג, ובכפתור-ופרח פ"ו, ואת הערת רימ"ט, עיר הקדש והמקדש (לעיל הע' 3), ח"ג פ"א, עמ' טו, וראה גם שם עמ' יא-טו. על שכונת המגורים שהיתה בימי הבית השני ממזרח להר הבית ראה לעיל, הע' 59.

68. ראה ערוך השלם בערך בית פאגי; ב"צ סגל, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, בערך בית פאגי, עמ' 41-43. ראה גם ספרי דבי רב לרבי דוד פרדו, לספרי במדבר, פיס' קנא, המביא את כל המקורות שלפיהם בית פגי הוא בתוך ירושלים המקודשת, כשמאידך, לפי הספרי, בית פגי נמצא מחוץ לגבולות המקודשים של ירושלים. הוא מסביר שבית פגי היה מחוץ לירושלים והיו בו בתים לעולי רגל, ולבית פגי זה מתייחסים המקורות שלפיהם היה מחוץ לירושלים, אך לאחר מכן הוא צורף לעיר וקודש - בימי בית שני או אף בימי בית ראשון - וזה בית פאגי של המקורות שלפיהם הוא נמצא בתוך העיר המקודשת. וראה עוד בדרך-הקדש (לעיל, הע' 66) שהביא מקונטרס צורת הבית למהרי"ט, שהיו שני בית פאגי. האחד תוספת לירושלים והשני תוספת וחיוק לעזרה.

ז. סיכום

מעשה הקידוש של מקומות שנוספו לירושלים והוקפו בחומה נעשה בטקס מיוחד, שתנאיו ניתנים במשנה. אלו כוללים גם מלך, נביא ואורים ותומים, אשר חסרו בימי הבית השני. לפיכך לא היה אפשר לערוך טקס קידוש בר תוקף לחלקים שנוספו לעיר בימי הבית השני, ועל כן הגבולות המקודשים של ירושלים אינם יכולים לחרוג מתחומי העיר בסוף ימי הבית הראשון. בתוספתא נאמר שהיו לירושלים שתי תוספות - "שתי בצעין". האחת, שמכונה "התחתונה", נוספה לעיר בימי הבית הראשון ועל כן קדושתה היתה "גמורה" ואכלו בה קדשים קלים ומעשר שני. השנייה, שמכונה "העליונה", נוספה לעיר בימי הבית השני, ולכן היא לא היתה קדושה בקדושת ירושלים ואסור היה לאכול בה קדשים קלים ומעשר שני.

"עיר היבוסית" שכנה בגבעה הדרומית-מזרחית של ירושלים, הידועה היום בשם עיר דוד. שם זה ניתן על ידי דוד למצודת העיר היבוסית, אך הוא שימש גם כשמה של כל הגבעה הדרומית-מזרחית. במהלך ימי הבית הראשון התרחבה ירושלים למערב ולמזרח. היישוב בגבעה המערבית של העיר (הר ציון, הרובע היהודי והרובע הארמני של היום) היה פרוז והוקף בחומה. לפי מסורת חז"ל וכפי שמוסר גם יוסף בן מתתיהו, חומה זו נבנתה כבר בימי דוד ושלמה, ואילו לדעת החוקרים הגבעה המערבית הוקפה בחומה רק בימי חזקיהו או כמאה שנים קודם לכן. הרחבת העיר למזרח היתה במדרון המזרחי של עיר דוד והתרחשה בימי חזקיהו, אשר בנה את "החומה [ה]אחרת" בתוואי שחיבר את הגיחון עם הקצה הדרומי של העיר. בניית החומה יצרה אזור צר וארוך בינה לבין החומה המזרחית של העיר, והוא שמכונה במקרא "בין החומותיים". מנשה, בנו של חזקיהו, המשיך את החומה צפונה והתוספת במזרח נמשכה אפוא לכל אורך הצד המזרחי של העיר וממזרח להר הבית.

ירושלים קודשה לראשונה בימי דוד ושלמה, וקדושה זו חלה אפוא על כל השטח שהיה אז מוקף בחומה. התוספת "התחתונה", אשר לפי התוספתא נוספה לעיר בימי הבית הראשון ונידונה כירושלים לכל דבר, היא ככל הנראה המקום המכונה במקרא "בין החומותיים" אשר נוסף לעיר בימי חזקיהו ומנשה. נראה גם שהתוספת "התחתונה" זהה עם בית פאגי אשר נזכר בתלמוד הבבלי כמקום שנוסף לירושלים ונמצא בשטח המקודש של העיר ובו אכלו קדשים קלים.

בימי הבית השני התרחבה ירושלים לצפון בשני שלבים, ושתי חומות חדשות נבנו להגנת חלק זה של העיר - מקום "תורפה של ירושלים". "החומה השנייה" נבנתה בימי החשמונאים והקיפה את רובו של הצד הצפוני של העיר העתיקה של היום. נראה שהשטח שהתווסף לעיר עם בניית "החומה השנייה" הוא שמכונה בתוספתא "העליונה". אף שנחנכה החומה ונערך טקס לקידוש העיר, לא חלה בשטח זה קדושת ירושלים בגלל החסרון בכמה מתנאים הנדרשים לקידוש תוספת לעיר. היות וכך, חברים לא אכלו במקום זה קדשים קלים ומעשר שני; אך לכמה דעות חלות על מקום זה כמה מהלכות ירושלים, כמו איסור הלנת המת ואיסור הקבורה. "החומה השלישית" נבנתה בימי אגריפס הראשון, כשלושים שנה לפני חורבן הבית, והושלמה עם פרוץ המרד ברומאים. היא הקיפה שטח גדול, שרובו נמצא היום מצפון לעיר העתיקה. תוספת זו, כקודמתה מימי הבית השני, לא קודשה.